

MIKIS TEODORAKIS, TITO I JUGOSLOVENSKI DRUGOVI

Iz istorije odnosa grčke levice i Jugoslavije

1967–1970

APSTRAKT: Rad je posvećen vezama poznatog grčkog umetnika i političkog delatnika Mikisa Teodorakisa sa Jugoslavijom u vreme vojne diktature u Grčkoj. Bliski odnosi sa jugoslovenskim diplomatama u Atini uspostavljeni su posle njegovog izlaska iz zatvora 1968. Po odlasku u emigraciju 1970, Teodorakis je svoje veze sa Jugoslavijom dalje učvrstio. Sa vođstvom KPG (za zemlju) posetio je u maju 1970. Jugoslaviju, gde je razgovarao sa jugoslovenskim predsednikom Josipom Brozom Titom i njegovim saradnicima o pomoći grčkoj opoziciji. Kao izuzetan umetnik i politički aktivista, u zemlji i van nje smatran je jednom od najpoznatijih „ikona“ otpora vojnoj diktaturi, što je iskorišćeno u razgovorima koji su vođeni u Beogradu. U Jugoslaviji je boravio i tokom septembra 1970. kada je prihvatio ponude da komponuje muziku za dva jugoslovenska filmska spektakla sa ratnom tematikom.

Buntovnik i umetnik

Sa mestom koje se može porediti samo sa onim koje je za života zauzimala harizmatična glumica, pevačica i ministarka kulture Melina Merkuri (Melina Merkouri), Mikis Teodorakis (Mikis Theodorakis) predstavlja, bez sumnje, jednu od centralnih ličnosti savremene grčke kulture. Krećući se između dve strasti – umetnosti i političkog angažovanja, i prepilićući ih celog života, uspeo je da stvori ogroman umetnički opus i svom vremenu da podari osobenu „muzičku boju“, ali i da političkim delovanjem stvori u savremenoj istoriji svoje zemlje specifično i kontroverzno mesto. Njegova uporna posvećenost suprotstavljanju svakoj diktaturi, autoritarnim režimima i političkoj represiji, kojima je tokom 20. veka obilovala istorija Grčke, ne može se odvojiti od njegovog stvaralaštva. Buntovnik u muzici ostao je buntovnik i u politici. Teodorakisov život je zbog tako složenog spoja umetničkog stvaralaštva i politike, upravo paradigma onoga što je u drugoj polovini prošlog stoleća važilo za „angažovanog umetnika“.

Mikis Teodorakis, rođen 1925. na Hiosu, iz braka oca Krićanina, vatrenog sledbenika Elefteriosa Venizelosa i majke poreklom iz maloazijske Smirne, to-

kom Drugog svetskog rata dva puta je bio hapšen i surovo prebijan zbog veza sa levičarskim pokretom otpora EAM (Ethniko Apelevtherotiko Metopo – Narodnooslobodilački front; 1942. godine postao je član EPON-a, omladinskog ogranka EAM). Pristupajući levičarskom pokretu otpora iza sebe je ostavio kratkotrajno članstvo u EON-u, ultranacionalističkoj omladinskoj organizaciji diktatora Metaksasa (što je bio izraz više mladalačke želje da oponira ocu, strasnom venizelisti, nego prihvatanje ideja koje je diktatura nudila).

Rano je – istovremeno kada i za politiku – pokazao interesovanje za muziku, stekavši prva iskustva pevanjem u crvenom horu. Kratko je, u Patrasu i Pirgosu (južni Peloponez), učio violinu i pohađao konzervatorijum. U Arkadiji je 1941–1942. počeo da komponuje crkvenu muziku, a prvi koncert u Tripolisu 1943. godine iskoristio je za deljenje antiokupacionog propagandnog materijala. Bio je uhapšen i kratko držan u zatvoru, da bi posle puštanja na slobodu otišao u Atinu gde je upisao pravni fakultet, ali je studijama pretpostavio ilegalni rad za ELAS (Elliniko Laiko Apelevtherotiko Stratos – Grčka narodnooslobodilačka armija).¹ Kao kapetan ELAS-a učestvovao je u levičarskoj pobuni u Atini, decembra 1944 („Dekemvriana“), koja je posle jednomesečnih krvavih uličnih borbi i britanske vojne intervencije okončana ugovorom u Varkizi i razoružanjem ELAS-a.² U februaru 1945. uhapšen je i u zatvoru podvrgnut mučenju. Zahvaljujući očevim političkim vezama i intervenciji dobio je manju vremensku kaznu.

To iskustvo ga nije smirilo, pa je sledeće, 1946. godine, učestvujući na demonstracijama, bio ponovo teško pretučen, zadobivši prelom lobanje i povredu oka. Godine građanskog rata (1946–1949) proveo je u raznim logorima koje je grčka vlada osnovala za izolaciju svojih političkih protivika. Bio je 1947. zatočen prvo na Psitaliji, zatim na ostrvu Ikariji, a 1948. bio je prebačen na kamenito i bezvodno ostrvo Makronisos (grčki ekvivalent Golog otoka), koje se nalazi preko puta rta Sunion na Atici, na kome je postojao logor sa izuzetno surovim režimom „prevaspitavanja“.³ Tu su mu, tokom torture 1949, polomljene ruka i noga, tako da je u teškom stanju prebačen u vojnu bolnicu, a posle oporavka bio je pušten iz zatvora.

¹ Biografski podaci preuzeti su iz: Gail Holst, *Theodorakis: Myth and Politics in Modern Greek Music*, A. M. Hakkert-Publisher, Amsterdam 1980; isti, *Μια ζωή για την Ελλάδα*. εδ. Τυποθήκη, Αθήνα, 2002 i autobiografskih kazivanja Mikisa Teodorakisa : ΑΞΣΙΟΣ ΕΣΤΙ-Ι,ΙΙ, Εγγραφεας : Γεωργιος Π. Μαλουχος: Α.Α. Λιβαννι, Αθήνα, (I)2002, (II)2005.

² O “Dekemvrijani” v.: J.O. Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist ‘Second Round’ 1944–1945*, Princeton, N.J. 1972.

³ O režimu u logoru na ostrvu Makronisos v.: Νικος Μαργαρις (Nikos Margaris), *Ιστορια τις Μακρονισσου*, Αθηνα, 1966; Heinz Richter, *British Intervention in Greece*, Merlin Press, London 1985, 174; C. S. Saropoulos, “Makronisos am 29. Februar und 1. März 1948: Die Ereignisse im 1. Bataillon des militärischen Zwangslagers”, u: *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, Bd. 3, Mannheim 1996, 271–280; G. Giannaris, “The Makronisos “Readaptation” Concentration Camp in Civil War Greece and the Intelecuals, isto, 181–292.

Godine 1950. diplomirao je na Atinskom konzervatorijumu, a već u maju iste godine izvedena je njegova kompozicija *Assi gonía*. Nove pretnje da će ponovo biti uhapšen i vraćen na Makronisos dovele su Teodorakisa u tešku krizu koja je kulminirala pokušajem samoubistva, posle čega ga je otac prebacio na Krit.

Tokom dvogodišnjeg boravka u vojsci počeo je da se bavi muzičkom kritikom, a 1954, pošto je dobio stipendiju Pariskog konzervatorijuma, odlazi u Francusku, gde je napisao muzičku poemu *Epitaphos* i muziku za balet *Antigona*.⁴ Njegov povratak u Grčku 1960. obeležile su duboke kontroverze izazvane objavljivanjem *Epitaphosa* kojim je Teodorakis načinio provokativan iskorak u shvatanju odnosa „ozbiljne“ i „narodne“ muzike, što se kosilo sa shvatanjima tradicionalističkog muzičkog establišmenta. Pevačke partije je prepustio izvođaču *rebetika* Vitikotisu (Bitikotis), a u orkestar je uključio i grčki narodni instrument buzuki, što je u krugovima političkih i muzičkih „čistunaca“ bilo shvaćeno kao „levičarska provokacija“.

U rebetiko pesmama se neuvijeno peva o kupljenoj ljubavi, socijalnim problemima, bedi, njenom utapanju u alkohol i hašiš, često ismevaju vlast i lažni moral. One su bile osobeno sredstvo izražavanja socijalnog nezadovoljstva i njegov originalan, često satiričan ventil.⁵ Posezanje za ovom „prokaženom muzikom“ i njeno uvođenje u elitne koncertne dvorane grčke prestonice i na radio-stanice, nije moglo da prođe bez posledica po Teodorakisa: 1961. godine njegova muzika je po nalogu Karamanlisove (Konstantinos Karamalis) vlade skinuta sa radio programa.

Posle ubistva poslanika *Ujedinjene demokratske levice* Grigoriosa Lambrakisa u Solunu, u maju 1963,⁶ i ostavke Karamanlisove vlade, Teodorakis je izabran za predsednika novoosnovanog *Lambrakisovog omladinskog pokreta*,⁷ a na izborima 1964. izabran je za poslanika *Ujedinjene levice*. Te godine izvedeno je prvi put njegovo delo *Axion Esti* po istoimenoj poemi Odiseosa Elitisa (Odiseos Elithis) iz 1954. godine.

Teška politička kriza je kulminirala 1966. godine izbijanjem afere „Aspida“ („Štit“),⁸ zbog optužbi desnice da grupa levičarski orijentisanih oficira pri-

⁴ Godine 1958. izveden u londonskom Covent gardenu.

⁵ Na oblikovanje *rebetika* (*rebetiko*) utiču i muška trans igra *zembetiko*, „kasapska“ *hasapiko*, parodija orijentalne muzike *tsifeteli*. Muzički stil i način života o kojem pevaju pevači *rebetika* odbacivani su kao „nemoralni“ i suprotni dobrom hrišćanskom i građanskom vaspitanju, pa je rebetiko u periodima diktatura neizostavno dospavao na indeks zabranjenih stvari. Nastao kao amalgam različitih muzičkih uticaja u lučkim kafanama, bordelima i pušionicama opijuma u Solunu i pirejskoj četvrti Trumpa postao je 20-ih i 30-ih godina 20. veka sve popularniji.

⁶ R. Clogg, *n.d.*, 157.

⁷ Grigoriosa Lambrakisa je u Solunu ubio jedan pripadnik krajnje desnice.

⁸ Tajna levičarska oficirska grupa, koja je bila „odgovor“ ultradesničarskoj oficirskoj organizaciji IDEA (Sveto udruženje grčkih oficira), osnovanoj tokom Drugog svetskog rata na Srednjem istoku; R. Clogg, *n.d.* 161.

prema antimonarhističku zaveru. Sa ovom grupom dovođen je u vezu i Andreas Papandreu, vođa partije *Unije centra*. Papandreu mlađem je, u vreme najvećeg pritiska na njega, neposredno pred vojni udar 1967, iz Jugoslavije bio upućen poziv da predaje na Ekonomskom institutu u Beogradu. Direktor instituta dr Branko Horvat pisao je 15. juna 1967. Papandreuovoj supruzi da je Andreasu Papandreu (kome je pukovnička pučistička vlada odmah oduzela državljanstvo) u Institutu obezbeđeno mesto predavača u slučaju da bude prinuđen da napusti Grčku.⁹

Vojni udar 1967

Vojnim udarom, koji je 21. aprila 1967. izvela grupa ultra-desničarskih oficira pod komandom pukovnika Georgiosa Papadopoulosa (G. Papadopoulos) i Nikolaosa Makarezosa (N. Makarezos) i brigadira Stilijanosa Patakosa (S. Patakos), zavedena je brutalna vojna diktatura, a pučisti su na samom početku vladavine među svoje neprijatelje svrstali najistaknutije intelektualce Grčke. U maju je u krugovima stranih dopisnika prostrujala vest da se Teodorakis krije u jugoslovenskoj ambasadi.¹⁰ Posebnim armijskim naređenjem br. 13, od 1. juna, bilo je zabranjeno (još jednom) svako emitovanje, izvođenje i objavljivanje njegove muzike, s obrazloženjem da je kompozitor vođa raspuštene komunističke organizacije, *Lambrakisove omladine*, i da je njegova muzika „u službi komunizma“. Zaprečeno je da će „građani koji prekrše ovo naređenje biti izvedeni odmah pred vojni sud i suđeni po ratnom pravu“.¹¹

Mihajlo Javorski, ambasador SFRJ u Atini, obavestio je 5. maja Državni sekretarijat inostranih poslova (DSIP) i Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ) o masovnim hapšenjima, deportacijama, torturi i iznuđivanjima izjava lojalnosti kojima su bili podvrgnuti protivnici hunte. Pored vesti o tome šta se dogodilo sa istaknutim članovima najužeg rukovodstva KPG Iliju Ilijom (I. Iliou) i Glezosom (Glezos), Javorski je preneo informaciju da se Teodorakis krije pred policijskom poterom.¹² Obaveštavajući da je kompozitor ipak 21. jula na Kritu pao u ruke policije, predlagao je da jugoslovenske radio-stanice u znak protesta počnu emitovanje Teodorakisove muzike.¹³

⁹ ASMIP, PA Grčka, 1967, f 40, d 6. Pismo dr Branka Horvata od 15. VI 1967.

¹⁰ ASMIP, PA, Grčka, 1967, f 43, d 4, 417213. Javorski (Atina) – DSIP, 13. V 1967.

¹¹ U svakom slučaju, bio je u dobrom društvu: pored zabrane mini sukanja, duge kose i brade, udžbenika ruskog i bugarskog jezika, pukovnici su na „indeks“ stavili, između ostalih, dela Ernesta Renana (E. Renan), Viktora Igoa (Victor Hugo), Džona Galbrajta (John Galbright).

¹² ASMIP, PA, Grčka, 1967, f 41, d 1, br. 300. Javorski (Atina) – DSIP, 5. V 1967.

¹³ ASMIP, PA, Grčka, 1967, f 40, d 16, br. 415469. Javorski (Atina) – DSIP. Iz telegrama nije jasno da li se to odnosilo na sovjetskog ambasadora u Beogradu ili onog u Atini. Takođe v.: Mikis Teodorakis, „Moje hapšenje. (Kratki dnevnik)“, *Ulaznica*, 23. 1971, 69, 70; <http://www.mikis-theodorakis.net/chron7.html>

Posle hapšenja Teodorakis je proveo 40 dana u samici, a u novembru je počeo štrajk glađu. Grčka štampa je pred početak suđenja Teodorakis i grupi od 31 člana opozicionog *Patriotskog fronta*, objavila tekst optužnice, u kojoj je bilo navedeno da je kompozitor, posredstvom novinarkе Makridis (Makidis), dvadeset dana pre hapšenja zatražio utočište kod „jugoslovenskog trgovinskog predstavnika“, ali je bio odbijen. Radilo se, zapravo, o jugoslovenskom vojnom izaslaniku, koji je – sumnjajući da se iza Teodorakisovog zahteva krije provokacija – odbio molbu za pomoć. Ambasador Javorski je bio mišljenja da takav postupak može da ima loše posledice po ugled Jugoslavije u redovima grčke levice i da ga neke istočnoevropske zemlje iskoriste kao argument za dokazivanje jugoslovenske nezainteresovanosti za pomoć grčkim levičarima. Zbog toga je smatrao da sovjetskom ambasadoru treba da budu objašnjene okolnosti pod kojima je Teodorakis odbijen azil.¹⁴

Javorskom se, 9. oktobra 1967, obratio i Konstantinos Doksijadis (K. Doxiadis),¹⁵ jedan od vodećih svetskih urbanista, koji je došao u ambasadu da bi „izrazio želju da putuje u Beograd i vidi Petra Stambolića i izloži mu viđenje saradnje na polju (urbanizma)“. Doksijadis je u razgovoru bio „veoma kritičan prema pučističkom režimu“, na čijem udaru se našla i njegova porodica (kći mu je provela mesec i po dana u zatvoru pod optužbom da je član KPG).¹⁶

Savez kompozitora Jugoslavije predao je u oktobru grčkoj ambasadi u Beogradu protest upućen pučističkoj vladi zbog hapšenja Mikisa Teodorakisa, koji je bio vraćen pošiljaocu. Pismo je upućeno i UNESCO-u, a bilo je objavljeno i u beogradskoj štampi i na radiju. Savez kompozitora Jugoslavije je organizovao akciju za pomoć Teodorakis, uputivši mu i poziv da pređe u Jugoslaviju.¹⁷ Zbog narušenog zdravlja kompozitor je bio prebačen u bolnicu zatvora Averof odakle je posle božićne amnestije, pod pritiskom međunarodne javnosti, pušten na slobodu.¹⁸

Dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1963) pesnik Georgios Seferis (G. Seferis), takođe se pojavio u jugoslovenskoj ambasadi u Atini, u januaru 1968, da sa ambasadorom Javorskim „...razmeni misli o Grčkoj i svojoj situaci-

¹⁴ ASMIP, Grčka, 1967, f 42, d 3, Javorski (Atina) – DSIP. 17. XI 1967.

¹⁵ V. prevod njegove zbirke teorijskih tekstova: *Čovek i grad*, Nolit, Beograd 1982.

¹⁶ AMIP, PA, Grčka, f 40, d 6, br. 546, Javorski (Atina) – DSIP. 9. X 1967. U odgovoru DSIP-a Javorskom, napomenuto je da ne dolazi u obzir da Doksijadis dođe u Beograd samo da bi razgovarao sa Stambolićem. Njegovo putovanje može da usledi samo ako dobije poziv od neke jugoslovenske institucije; Isto, br. 34808, 31. X 1967. Jugoslovenska vlada je odlikovala K. Doksijadisa i njegovog brata zbog doprinosa u obnovi Skoplja posle zemljotresa 1963. godine.

¹⁷ AMIP, PA, Grčka, 1967, f 42, d 3, 435535, Generalni sekretar Saveza kompozitora Jugoslavije Vojislav Kostić-SSIP-u, Referat za Grčku, 13. X 1967.

¹⁸ Teodorakis je u zatvoru, na stihove pesnika Georgiosa Seferisa, napisao čuvene kompozicije *Sunce i vreme* i *Epifaniju Averof*, *Pesme za Andreasa*, *Romacero Gitana*, *Mythistorema*.

ji“.¹⁹ On je bio – kako je zapazio Javorski – „krajnje nesrećan zbog svega što se dešava u njegovoj zemlji. Ne može da radi. Odbio je saglasnost da se bilo šta njegovo publikuje u Grčkoj za vreme diktature. Takođe je odbio da prihvati vrlo primamljive ponude iz SAD da preuzme katedru na jednom od poznatijih instituta, koju je ranije držao (T.S.) Eliot. Ne želi da bude emigrant.“ Smatrao je da i SAD „snose odgovornost za ovo što se sada dešava u Grčkoj“. Nije isključivao ni mogućnost da bude uhapšen.

Seferis je na ambasadora Javorskog – koga je odranije dobro poznao – ostavio utisak čoveka koji „proživljava dramu... (i) koji...posle dugog niza godina provedenih u inostranstvu, u diplomatskoj službi, oseća da ga je njegova zemlja prevarila.“ Takođe, bio je svestan da stav koji je prema stanju u Grčkoj zauzeo, „...nije dovoljan i zato nema potpuno mirnu savest“. Iako se nikada nije aktivno bavio politikom, smatrao je da bi „...jedino dosledan stav bio da pođe u planinu u oružanu borbu ali se za to, zbog starosti, oseća nemoćnim“. Nije isključivao mogućnost da će režim uspeti da „za sobom povuče jedan deo neobrazovanih i najnestabilnijih elementa iz srednjih slojeva grčkog društva, ali nikako radničku klasu, inteligenciju i omladinu“. Žalio je što neće biti moguće da ostvari planiranu posetu Jugoslaviji. Ono što se dogodilo, po mišljenju Seferisa, bilo je proizvod stanja koje je vladalo u svetu, što ga je navelo na pesimistički zaključak da to „još više komplikuje i za sada čini manje izvesnim izgleda za pobedu slobode u Grčkoj“.²⁰

Ne pokazujući previše razumevanja za stanje u kojem je bio Seferis, Javorski je naglašavao da pesnik „ipak odbija da se bilo kakvom javnom izjavom izjasni protiv sadašnjeg grčkog režima“. Ocenio je da je njegova „najveća 'hrabrost' koju je mogao da ispolji bila (je) da dođe u ambasadu 'komunističke zemlje' i potraži 'svog starog prijatelja'“. Na kraju izveštaja o razgovoru sa Seferisom, Javorski je naveo osobenu *Primedbu*: „Registrujemo kao interesantno i prilično tipično gledanje istaknutog građanskog intelektualca u sadašnjoj grčkoj situaciji.“²¹

Mnogo više pažnje bilo je posvećeno praćenju sudbine mladeg, buntovnog i radikalnijeg Teodorakisa, jednog od vođa komunističke levice, otvoreno i nepomirljivo raspoloženog prema pukovničkom režimu. Jugoslovenski ambasador je zaključio da je puštanje iz zatvora Andreasa Papandreua i Mikisa Teodorakisa, dva najpoznatija zatočenika hunte, bili motivisano željom da Papadopoulosov režim izbegne dva procesa koja bi u Grčkoj i u svetu pučističkoj vladi donela puno neprijatnosti. Takođe, oslobađanje Andreasa Papandreua povuklo

¹⁹ AMIP, PA, Grčka, 1968, f 40, d 1, br. 32.33/660, Javorski (Atina) – DSIP, 10. I 1968.

²⁰ Isto.

²¹ Isto. Seferis nije doživeo da vidi slom pukovničkog režima. Preminuo je 1971. godine.

je i oslobađanje grupe oficira osuđenih u procesu „Aspida“, za čijeg je inspiratora i vođu bio proglašen Papandreu.²²

Iz Atine Teodorakis se preselio u okolinu Korinta, u malo mesto Vrahati gde je, i pored policijske prisimotre, održavao žive veze sa stranim novinarima i primao u posetu strane diplomate. Tako je sovjetski ambasador u Atini, posle posete Teodorakis, dostavio u Moskvu njegov protest upućen svetskoj javnosti zbog diktature u Grčkoj.

Službenik jugoslovenske ambasade Vujić obišao je Teodorakisa u Vrahati i preneo mu je poziv Javorskog da poseti jugoslovensku ambasadu, do čega je došlo 24. maja 1968. Teodorakis je upoznao jugoslovenskog ambasadora sa stanjem u grčkim zatvorima i torturama kojima su zatvorenici bili izloženi, kao i „o problemima i poteškoćama kroz koje prolazi pokret otpora u Grčkoj i inostranstvu, kao i o ličnim dilemama o liniji i intenzitetu borbe protiv pučističkog režima.“²³ Razgovor u zgradi ambasade na bulevaru Vasilisa Sofiasa je „još više doprineo da se otklone sve sumnje i rezerve prema nama koje su mogle proizići iz događaja prilikom traženja azila kod našeg vojnog izaslanika“. Teodorakis je tražio savet od Javorskog kako da odgovori na poziv Saveza kompozitora Jugoslavije, jer je smatrao da bi ga „odlazak u J.(ugoslaviju) stavio... pred dilemu: pošto želi da se vrati u Grčku, znači da ne sme davati političke izjave a kao vođa *Omladine Lambrakis* teško bi se mogao izbeći odgovor na pitanja o događajima u Grčkoj.“ Predložio je da jugoslovenska strana razmisli o „vremenu i načinu realizovanja posete“, naglašavajući želju da u Jugoslaviji, „pored umetničkog sveta“, sretne „posebno druga Tempa i druge naše političare da bi se sa njima posavetovao o liniji svog budućeg držanja“.²⁴

Kratkotrajan boravak na ograničenoj slobodi okončan je slanjem u kućni zatvor u zabito planinsko selo Zatuni u Arkadiji na Peloponezu, gde mu se pridružila i porodica. Tako je njegova poseta Jugoslaviji bila odložena za čitave dve godine.²⁵ Iz sela Zatuni Teodorakis je 1969. godine prebačen u zatvor Oro-

²² AMIP, PA, Grčka, 1968, f 60, d 1, 45006, Javorski (Atina) – SSIP, 6. Hr 1968. Andreas Papandreu je emigrirao u SAD za vreme Mataksasove diktature 1938. godine, gde je dobio američko državljanstvo i napravio uspešnu karijeru kao stručnjak za ekonomiju, koju je predavao na univerzitetu u Berkliju. Po povratku u zemlju 1961, postavljen je za direktora Instituta za ekonomska istraživanja i planiranje. U parlamentu je izabran prvi put 1964; bio je ministar u vladi svog oca Georgiosa. Posle ponovnog odlaska u emigraciju osnovao je Panhelenski oslobodilački pokret (PAK). Po povratku u Grčku 1974. osnovao je Panhelenski socijalistički pokret (PASOK). Prvu socijalističku vladu obrazovao je 1981. godine.

²³ AJ, A CK, SKJ, IX–33/–712–779, 1959–1970, k 7–Grčka. Zabeleška o razgovoru sa Mikisom Teodorakisom, na večeri kod ambasadora Javorskog dana 24. V 1968.

²⁴ Isto. Svetozar VukmanovićTempo je bio u poseti Atini između 9. i 13. februara 1967, kada je razgovarao sa predstavnicima grčke Generalne konferencije rada, levih sindikata i EDA, AMIP, PA Grčka, f 42, d 12, br. 45765, ambasador Javorski (Atina) – SSIP, Centralnom veću SSJ, 13, II 1967.

²⁵ Jedan od povoda za ponovnu izolaciju bio je njegov novi apel za međunarodnu osudu diktature, koji su prokrijumčarila dva britanska novinara, a objavili svi važiji mediji širom sveta. Takođe, jedna nemačka televizijska ekipa prošvercovala je na zapad nekoliko magnetofonskih traka sa njegovom muzikom i pisma, među kojima je bilo i jedno upućeno predsedniku Ujedinjenih nacija U-Tantu (U Thant).

pos, gde mu se zdravstveno stanje ponovo pogoršalo. Sa dijagnostifikovanom tuberkulozom bio je smešten u zatvorsku bolnicu *Sotiria*. Ove vesti su van grčkih granica izazvale talas protesta i zahteva za puštanje na slobodu.

Najzad, brojni protesti i međunarodni pritisak na Atinu, kao i intervencija uticajnog francuskog političara Žan-Žaka Servana-Šrajbera (Jean-Jacques Servan-Schreiber), koji je doputovao u grčku prestonicu, iznudili su od pukovničke vlade dozvolu da Teodorakis napusti zemlju. To je bila prilika da se režim oslobodi nezgodnog zatvorenika, koga nije mogao da učutka; kao i da se donekle popravi loš glas u evropskoj javnosti. Tako je bolesni Teodorakis, 13. aprila 1970, sa Servan-Šrajberom napustio Atinu i stigao u Pariz. Grčku je ilegalno, 11. maja, u maloj motornoj barci, koja je po buri uspela da stigne do Sicilije, napustila i Teodorakisova porodica.

Raskol u KPG i Jugoslavija

Raskol u redovima grčkih komunista u emigraciji, koji je bio posledica dugogodišnje krize i dubokih ideoloških razlika, dostigao je vrhunac 1968. godine u rascepu na dve frakcije, iz kojih će nastati dve partije. Posle početne opreznosti, vrh Saveza komunista Jugoslavije je dao uočljivu podršku grupi oko Parcalidisa, bivšeg člana Politbiroa KPG, koga će na čelu ove frakcije zameniti Andonios Brilakis (Antonis Brilakis). Uz ovu frakciju stala je većina zapadnih komunističkih partija i grčki komunisti koji su bili u emigraciji u Zapadnoj Evropi. Nasuprot njoj bila je grupa Kolijanisa (Kolianis), koga su podržavali KPSS, većina partija sovjetskog bloka kao i KP Francuske.²⁶

Predstavnici Brilakisove grupe su preko jugoslovenske ambasade u Bukureštu tražili susret sa rukovodstvom SKJ da bi izneli stav o sukobu i saradnji svih protivnika režima koja je iznesena u predlogu Andreasa Papandreua o stvaranju „širokog antifašističkog fronta“.²⁷ Posle prvog kontakta Odeljenje za međunarodne veze CK SKJ bilo je mišljenja da je potrebno uzdržavanje od otvorenog izjašnjavanja za neku od strana u sukobu, koji je štetan po „jedinstvo progresivnih snaga“, a da „započeti proces u KP Grčke još nije završen.“²⁸ U maju iste godine Parcalidis i Dumitru, članovi – osnivači nove KP Grčke (pod nazivom Ujedinjeni CK KPG) sreli su se sa Vladimirom Bakarićem, članom Predsedništva CK SKJ i predsednikom SK Hrvatske i jugoslovenskim ambasada-

²⁶ AJ, A-CK SKJ, IX-33/I-718-779, 1959-1970, Grčka, Izveštaj o razgovoru Velibora Popovića, dopisnika „Tanjuga“ u Varšavi, sa dopisnikom lista KP Grčke „Avgi“ Mavroidisom, 5. III 1969.

²⁷ AJ, A-CK SKJ, IX-33/I-718-779, 1959-1970, Grčka, pov. br. 013/III-433, Odeljenje za Međunarodne veze CK SKJ, Informacija o zahtevu Ujedinjenog centralnog komiteta KP Grčke/ Grupa Parcalidis/ za susret sa rukovodstvom SKJ. Beograd, I, IV 1968.

²⁸ Isto.

dorom u Bukureštu, Jakšom Petrićem i zatražili novi susret i direktnu saradnju sa SKJ.²⁹ Uticaj na određeniji odnos jugoslovenskog državnog i partijskog vođstva prema delu grčke KP koji je zastupao manje dogmatske stavove imala je i podrška Kolijanisove frakcije intervenciji Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj.³⁰

Plenum CK KP Grčke održan je krajem aprila 1969. u Ljubljani i Trstu. Pored predstavnika rukovodstva u emigraciji prisustvovali su i delegati koji su ilegalno stigli iz Grčke s ciljem da se postigne „konsolidacija pozicija grupe Brilakisa i snažnije povezivanje sa partijskim organizacijama i rukovodstvom u zemlji“. Većinsku podršku na plenumu dobila je grupa mlađih rukovodilaca oko Brilakisa, dok su otpor promenama pružali stari „kadrovi“.³¹

Posle plenuma od jugoslovenskog rukovodstva ponovo su zatraženi pomoć i saradnja „za njihovu afirmaciju kako u zemlji (Grčkoj – M.R.) tako i u inostranstvu“, kao i odobrenje da u Jugoslaviji stalno boravi njihov predstavnik, da im se omogući propagandno delovanje preko radija i poveća dotadašnja pomoć u novcu.³² Sekretaru Biroa KPG za zemlju Babisu Drakopulosu (Babis Drakopoulos) i članu Izvršnog komiteta EDA (Grčki patriotski front) Karasu (Nikos Karras), Stane Dolanc, član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, obećao je povećanje materijalne pomoći, „načelno je prihvatio“ prisustvo jednog predstavnika KPG za zemlju u Jugoslaviji, ali je pitanje o postavljanju jedne radio-stanice koja bi emitovala program sa jugoslovenske teritorije odbijeno, uz ostavljanje mogućnosti da se može «razgovarati o njenoj lokaciji van Jugoslavije, uz našu pomoć.»³³

Razgovori u Beogradu

Mesec dana posle napuštanja domovine, oporavka i lečenja u Parizu, Teodorakis je u stigao u Beograd u posetu koja je imala „zvaničan karakter“. U

²⁹ Isto, Zabeleška iz razgovora druga Dr. Bakarić Vladimira..., maj 1968.

³⁰ AJ, A CK SKJ, IX-33/1.7112-779, 1959-1970, k-7, Grčka, pov. br. 013 /III-1534, 28. X 1968, Zabeleška o razgovoru D. Kunca, načelnika Odeljenja za međunarodne veze CK SKJ i S. Zografosa, člana PB KP Grčke, 23. oktobar 1968. Kolijanisova frakcija je dala otvorenu podršku intervenciji Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, dok je 12 članova CK KPG bilo protiv sovjetske politike prema ČSSR i njene vojne okupacije.

³¹ AJ-CK SKJ, IX-33/712-779, 1959-1970, k-7, Grčka, str. pov. 0513, Zabeleška o razgovoru Josipa Đerde i Bore Mirkovića s predstavnikom KP Grčke (Grupa Brilakis) Panteleskosom, 12. VI 1969.

³² Isto.

³³ AJ-CK SKJ, IX-33/712-779, 1959-1970, k-7, Grčka, Odeljenje za međunarodne odnose i veze Predsedništva SKJ, str. pov. 1705/881, Informacija o boravku delegacije Komunističke partije Grčke u Beogradu, 12. IX 1969. U ovom dokumentu je napomenuto da „na 14. sednici Izvršnog biroa nije bilo mišljenja protiv predloga Odeljenja (za međunarodne odnose i veze Predsedništva SKJ-M-R-) da se KPG dodeli jednokratna pomoć od 20.000 dolara. Odeljenje smatra da bi se ova suma mogla umanjiti s tim da se deo pomoći dodeli u našem novcu za gore pomenute svrhe“, isto.

sećanjima na posetu Beogradu navo je da je od strane ostalih članova grčke delegacije, protiv svoje volje, „izguran“ u prvi plan.³⁴ Uspostavljanje veze sa jugoslovenskim rukovodstvom bilo je od velikog značaja za KPG (za zemlju), čiji je predstavnik neočekivano postao Teodorakis.³⁵ Očigledno je da je postojala namera da se njegovo ime i velika popularnost iskoriste u pregovorima sa jugoslovenskim rukovodstvom. Teodorakisa i Andonisa Brilakisa, člana Saveta Biroa KP Grčke (za zemlju), primio je 18. maja Krste Crvenkovski, član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.³⁶

Crvenkovski je svom gostu rekao da su „SKJ i narodi Jugoslavije sa divljenjem ... pratili i prate borbu grčkog naroda“ posebno „progresivnih snaga na čelu sa komunistima“, a Teodorakisovu posetu „naši narodi prate sa velikim simpatijama, jer on predstavlja retku simbiozu umetnika i velikog revolucionara“. Teodorakis je bio „potpuno ubeđen, da bi sudbina Grčke bila drugačija da se nastavilo sa saradnjom između rukovodstva KPJ i KPG, kako je to bilo u periodu okupacije i borbe“, i da on još uvek „sanja(m) jednu balkansku federaciju“. Da bi do toga došlo, svaka zemlja i partija treba da se oslobode „stranog uticaja u svojoj zemlji i na teritoriji celog Balkana“, a da Jugoslavija predstavlja za grčke komuniste veoma značajnog saveznika. KPG je, po njegovom mišljenju, „do sada uvek bila podložna stranim uticajima, mešanju i diktatu“, zbog čega je pravila velike greške, što je dovelo do njenog rascepa koji je nanio štete otporu hunti. S druge strane, taj rascep se pokazao korisnim, „jer se KPG oslobodila onih elemenata koji su vukli razvoj nazad“. Tako su sada grčki komunisti „po prvi put nezavisni i odgovorni pred svojom svešću, Partijom i narodom“. Zbog toga je odlučeno da „...prvo posete SKJ jer imamo slična iskustva i veruju da će naići na razumevanje, podršku i pomoć svake vrste“.³⁷

³⁴ ΑΞΙΟΣ ΕΣΤΙ, II, 288. Teodorakis je bio predsednik Nacionalnog saveta Patriotskog antidiktatorskog fronta Grčke, a u KPG je bio član Biroa KPG u zemlji; AJ, A CK SKJ, IX-33/1-712-779, 1959-1970, Grčka. Predsedništvo SKJ, Izvršni biro, str. pov. br. 2409/2, 21. V 1970. Zabeleška o razgovoru člana Izvršnog biroa Predsedništva SKJ Krste Crvenkovskog sa predsednikom Nacionalnog saveta Patriotskog antidiktatorskog fronta Grčke Mikisom Teodorakisom. Prvih dana u emigraciji, Teodorakis je nekim izjavama po dolasku u Pariz počeo da otvara pitanje svog odnosa sa KPG; izjavio je, između ostalog, da nije bio član KPG. Godine 1972, javno se odrekao članstva u KPG-za zemlju, što je bio početak njegovog dugog razlaza sa komunistima, kako onima koji su tokom cepanja KPG 1968. izabrali evrokomunistički, nedogmatski pravac (KPG – za zemlju), tako i sa dogmatskom, prosovjetskom grupom koja će osnovati KPG (za inostranstvo).

³⁵ Prvih dana u emigraciji, nekim izjavama Teodorakis je po dolasku u Pariz, počeo da otvara pitanje svog odnosa sa KPG; izjavio je, između ostalog, da nije bio član KPG. Godine 1972, javno se odrekao članstva u KPG – za zemlju, što je bio početak njegovog dugog razlaza sa komunistima, kako onima koji su tokom cepanja 1968. KPG izabrali evrokomunistički, nedogmatski pravac (KPG – za zemlju), tako i konačno, sa dogmatskom, prosovjetskom grupom koja će osnovati KPG, za inostranstvo

³⁶ V. nap. 18, isto. Razgovoru su prisustvovali i Nikola Vujanović, predsednik Jugoslovenske Lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda i Ace Janoski, savetnik u Odeljenju za međunarodne odnose i veze Predsedništva SKJ. U delegaciji su se nalazili i Babis Drakopoulos i Nikos Karas, ali se njihova imena ne nalaze među učesnicima razgovora u CK SKJ.

³⁷ Isto.

Crvenkovski je obavestio Teodorakisa i Brilakisa o odlukama Izvršnog biroa SKJ o konkretnoj pomoći i podršci grčkim komunistima u zemlji. Jugoslovensko rukovodstvo nije prihvatilo, u prvi mah dosta raširenu, tezu o „naserovskom karakteru“ vojnog udara u Grčkoj, koji je trebalo da dovede do nekakvog „naserovskog preporoda“, već je „od prvog dana“ smatralo da je reč o delu „međunarodnog imperijalizma i da to dokazuje nesposobnost grčke buržoazije da upravlja bez diktature i nasilja“. To je bio razlog što nisu poboljšani odnosi sa huntom u Atini.

Teodorakis je priznao da je prvih dana posle državnog udara 1967, pomislio da novi režim sadrži „neke elemente naserizma“, ali je brzo uvideo da greši. Pukovnički režim nije imao širu podršku, a masovnost otpora i odbijanja novog stanja iskazani su na sahrani Georgiosa Papandreua u novembru 1968, kojoj je prisustvovala petina celokupnog stanovništva Atine. I u vrhu hunte je, po njegovom mišljenju, preovladala svest da njihova strahovlada ne može nasiljem da pridobije ni najmanji deo stanovništva. Teodorakisu je, dok se nalazio u zatvoru, iz vrha hunte stigla ponuda za saradnju, na koju je on odgovorio „...da to može da se ostvari samo na bazi programa koji bi zajednički izradili. Na to Papandopulos i Patakos nisu odgovorili.“³⁸

Poseban problem za jedinstven otpor hunti predstavljao je stav Sovjetskog Saveza i nekih drugih država njegovog bloka, odakle su stizala pitanja o razlozima žurbe u organizovanju otpora, jer je ionako „...Grčka oduvek imala buržoaske reakcionarne režime, zatvorenike i logore.“ On je osudio „blagonaklono držanje SSSR i nekih socijalističkih zemalja, kao i posetu bugarskog ministra spoljnih poslova Baševa Grčkoj“.

Hunta se mešala u prosvetu, obrazovanje i rad univerziteta, vršeći i „fašizaciju omladine i sindikalne organizacije“. Među protivnicima pukovničkog režima u Grčkoj postoji „kretanje s desna na levo“ i komunisti iz KPG za zemlju se nadaju, „da će sa Andreasom Papandreuom stvoriti program za akciju, a kasnije postići i jedinstvo akcije“ glavnih snaga otpora, čiju su glavnu snagu činile upravo njihove pristalice. Teodorakis je smatrao da je budućnost Patriotskog fronta (EDA) i KPG u osloncu na podmladak u ilegali, pod vodstvom bivših vođa omladinskog pokreta Lambrakis, koji su radili nezavisno od rukovodstva KPG i EDA u inostranstvu. Naglasio je da je KPG (za zemlju) počela da „ideološki čisti“ svoje redove, a na kongresu Patriotskog fronta koji je bio u pripre-

³⁸ Georgios Papandreu (1888–1968), liberalni političar i državnik, kratko predsednik prve posleratne vlade, 1944–45, ponovo na čelu takode kratkovečne vlade centra 1950–51. Na izborima 1964. njegova lista snaga centra dobila je 53% glasova. Vlada koju je obrazovao započela je neke važne reforme, ali je to bilo bačeno u zasenak zbog izbivanja krize oko Kipra i sukoba sa kraljem Konstantinom II oko kontrole armije. G. Papandreu je želeo da premosti unutrašnju krizu novim izborima, koji su odloženi za maj 1967, ali je vojni udar od 21. aprila iste godine to sprečio. Do smrti je bio u kućnom pritvoru u Atini.

mi, „primenjujući marksizam-lenjinizam na specifične uslove u Grčkoj...usvojiće socijalistički program“.³⁹

Za Teodorakisa je osnovni zadatak opozicije bilo stvaranje masovnog pokreta otpora, koji i bez oružane borbe može da ostvari velike rezultate u borbi protiv pukovničke diktature. Bio je mišljenja da bi „veoma teško i odgovorno ... bilo ako grčki narod uzme oružje, a nije potpuno siguran da će to uspeti, jer je već dva puta vodio bezuspešnu borbu“.⁴⁰ Trebalo je kroz masovni pokret otpora pronaći razne načine potkopavanja režima, čak nastojeći da se za taj zadatak pridobije i vojska. Ipak, nije odbacivao ni drugi, aktivniji i radikalniji vid borbe, radi, kako je smatrao, „podizanja duha naroda“, kao što su ilegalne radio-stanice, sabotaže izvedene od strane malih grupa, „egzekucija mučitelja naroda“, oslobađanje zatvorenika -- što bi „izazvalo veliki efekat u svetu“.

Sledeći zadatak je obrazovanje „opštenarodnog rukovodstva“ i donošenje odluke do koje granice u protivrežimskom delovanju može da se ide. Prvi korak je uvođenje parlamentarnog sistema, a pokret bi „propao i bila bi velika greška ako bi odmah 'udarili' na NATO i američko prisustvo u Grčkoj“, zbog čega treba „voditi borbu protiv ekstremnih elementa u samom pokretu“. Savetovanje komunističkih partija u Moskvi pokazalo je da u komunističkom pokretu ne postoji ispravna ocena stanja u svetu, „već se predlažu zastarela sredstva van mesta i vremena“. KPG je podstakla održavanje međunarodne konferencije o Grčkoj, dobivši podršku komunističke i socijalističke partije Italije, a sada traži podršku SKJ. Pošto su u Beogradu, u vreme Teodorakisove posete, boravili zamenik generalnog sekretara KP Italije Enriko Beringuer (E. Berlinguer) i Santijago Kariljo (S. Carillo), generalni sekretar KP Španije, predložio je jugoslovenskim sagovornicima da se održi „preliminarni sastanak između KPG, KP Španije, KP Italije i SKJ“ i da u tome jugoslovenska strana preuzme inicijativu. Napomenuo je da je na konferenciju komunističkih partija zapadne Evrope u Parizu posvećenoj stanju u Kambodži posle početka američkih napada, pozvana grupa Kolijanisa i da je KP Francuske želela da bude posrednik u pomirenju pocepanih grupa KPG, odbijajući da „vidi kakva je stvarnost, odnosno da grupa Kolijanisa nema podršku u zemlji“. Od KPSS, KP Francuske i drugih komunističkih partija, grčki komunisti traže da ih „ostave same da rešavaju svoje probleme“.

U isti mah, zatražio je od Jugoslovena da pomognu u organizovanju snažnijeg pokreta, posebno uz podršku omladine, protiv diktatura u Španiji, Portugaliji i Grčkoj. Pukovnička diktatura u Grčkoj „predstavlja opasnost za mir na

³⁹ Isto.

⁴⁰ Ovo se odnosilo na Atinski ustanak pristalica ELAS-a koji je izbio u decembru 1944. i bio ugušen u januaru 1945. posle britanske vojne intervencije, kao i na poraz komunista u građanskom ratu 1946-1949.

Balkanu i Mediteranu, može da ugrozi i Italiju“, a stanje je povezivao i sa nestabilnošću na Bliskom istoku.

Teodorakis je zatražio da se sretne sa Josipom Brozom Titom, „koga veoma cene i poštuju“, da jugoslovenska štampa i Radio Beograd u emisiji na grčkom jeziku prenose više agencijskih izveštaja o stanju u Grčkoj, na način kako to rade zapadne radio-stanice, a da grčke redakcije mogu da stave na raspolaganje svoje ljude; da Grčku bojkotuju umetnici u Evropi; da omladinske organizacije, sindikati i intelektualci organizuju akcije solidarnosti sa političkim zatvorenicima u Grčkoj (Glezos, Janis Ricos, Ilija Iliju, Panagulis i drugi). Ovi predlozi su, sudeći po beleškama u izveštaju, naišli na razumevanje Teodorakisovih sagovornika, ali su ostala tri očigledno bila mnogo problematičnija: da se materijalna pomoć koju je SKJ davao grčkim komunistima (iz KPG – za zemlju, koji su pravu pomoć, po Teodorakisovim rečima, dobijali još samo od KP Italije i Rumunije) uveća „deset puta“; da se dozvoli da u Jugoslaviji budu štampani list i časopis KPG a da SKJ preuzme organizaciju štampe; da na jugoslovenskoj teritoriji bude instalirana jedna radio-stanica, jer se radio-stanica „Glas istine“ našla u rukama Kolijanisove grupe.⁴¹

Odgovori na ove zahteve dobijeni su tokom susreta sa jugoslovenskim predsednikom Josipom Brozom Titom, koji je Teodorakisa i Brilakisa primio sutradan, 19. maja 1970, i sa njima vodio dug razgovor.⁴² Poseta Teodorakisa i susret sa Josipom Brozom dobili su veliki publicitet. Naglašavano je da je Teodorakis bio primljen kao predsednik *Nacionalnog saveta Patriotskog antidiktatorskog fronta Grčke*.⁴³ Njega je u Beogradu primio i potpredsednik Izvršnog veća Srbije Aleksandar Bakočević, a posetio je i SSRNJ i susreo se sa predsednikom Saveza kompozitora Jugoslavije Vojislavom Kostićem.⁴⁴

Posle više od 30 godina, govoreći o susretu sa jugoslovenskim predsednikom, Teodorakis je napomenuo da je gotovo „gurnut u zagrljaj Titu“, od strane ostalih članova delegacije koji su naprasno odlučili da on mora da bude u centru pažnje i jedini sagovornik s grčke strane, tako da se, zbunjen, našao u čudu. Sećajući se tog susreta Teodorakis je uglavnom naveo samo „spoljašnje utiske“, ne ulazeći mnogo u sadržinu razgovora.⁴⁵ O tome, međutim, svedoči op-

⁴¹ Isto.

⁴² A.J, A–CK SKJ, IX–33/I–712–779, 1959–1970, k 7–Grčka, Predsedništvo SKJ, Odeljenje za međunarodne odnose i veze, str. pov., br. 2465/6, Zabeleška, 19, V 1970. Razgovoru su prisustvovali i Jovanka Broz, Krste Crvenkovski, Nikola Vujanović i savetnik jugoslovenskog predsednika za spoljnopolićka pitanja, Miloš Melovski.

⁴³ *Predsednik Tito primio Teodorakisa*, Politika, 20. maj 1970.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ ΑΞΙΟΣ ΕΣΤΙ, II 288–290: „Πραγματικά όλα αυτά ήταν κομικοτραγικό, και έδειχναν ως ποθμε τι μπορεί να συμβει όταν τα πράγματα δεν εξελισσοντα φυσιολογικά. Δηλαδή αφαστισαν ποιός. Θα ήταν επικεφαλής εκείνη τη στιγμή ποθ πηγαίσαμε, δέω το είπαω δυο τρες μερες πριν. Επρεπε να πουν στοθς Γιοθγκοσλαβοθς ποιους ήταν ο ηγετης“.

širan službeni izveštaj koji je sačuvan u Arhivu Srbije i Crne Gore (bivši Arhiv Jugoslavije).⁴⁶

Teodorakis je, odgovarajući na pitanje jugoslovenskog predsednika o stanju u KPG, naveo da se radi o istoj situaciji u kojoj se KPJ nalazila 1937. godine. Josip Broz se interesovao za Zaharijadisa (Nikos Zahariadis) i Markosa (Markos Vafeiadis), svoje stare poznanike iz vremena intenzivnih kontakata sa njima tokom druge polovine 1940-ih. Teodorakis je, elaborirajući jugoslovenski primer, kritikovao rukovodstvo KPG koje je, imajući praktično osvojenu vlast 1945, odbijanjem da pruži otpor Britancima tokom njihove intervencije, u zimu 1944-45, propustilo svoju istorijsku priliku.

Jugoslovenski predsednik je rasputujući se o stanju u Grčkoj, raskolu među grčkim komunistima i uticaju Andreasa Papandreua, iskoristio priliku da iznese svoja gledišta o međunarodnoj situaciji, posebno o ulozi Sjedinjenih Američkih Država u grčkoj krizi. Bio je mišljenja da su SAD nastojale da se na početku krize prividno drže po strani, da bi posle slabljenja početnih burnih reakcija i otpora u zemlji i Zapadnoj Evropi počele da otvorenije preuzimaju ulogu glavnog pomagača hunte.

Teodorakis je pomenuo postojanje „manjih neslaganja“ komunista sa Papandreuom zbog njegovog „izvesnog ekstremizma“ i kritike „s leva“, pre svega zbog njegovog odbijanja da u ujedinjenu antidiktatorsku opoziciju budu uključeni svi protivnici hunte, bez obzira na političko opredeljenje. Tito je to odobravao, smatrajući da je politika koju je odabrao Patriotski front „odnosno KPG“ u svojoj borbi protiv hunte pravilna i da je potrebno da se osnova otpora proširi u najvećoj meri i obuhvati sve „elemente i snage koje su spremne da se udruže u borbi“, ne isključujući ni kralja (koji je posle neuspelog kontraudara u decembru 1967. morao da napusti Grčku). Čak je izneo tvrdnju „da neki kraljevi i monarhije mogu biti progresivniji od nekih republika“, navodeći slučaj Kambodže i princa Norodoma Sihanuka.

Jugoslovenski predsednik je iskoristio priliku da se podseti i nekih svojih davnih, ratnih razgovora sa Britancima o Jugoslaviji, Grčkoj i Balkanu. Takođe, i Teodorakis i njegovi jugoslovenski sagovornici bili su oštro protiv nekih poteza istočnoevropskih zemalja prema hunti. Teodorakis je smatrao da „neke IEZ (istočnoevropske zemlje – M.R.), pogotovo SSSR, flertuju sa huntom, održavaju odnose i na taj način objektivno potpomažu njen opstanak“. Tako je bugarski ministar inostranih poslova Bašev, jedini strani političar posle kongoanskog diktatora Mobutua (Joseph Mobutu Seseseko), posetio Atinu „na dan kada je hunta pozdravljala agresiju Amerikanaca na Kambodžu“.⁴⁷

⁴⁶ V. nap. 44.

⁴⁷ Isto.

U vezi s zahtevom za pomoć koji je Teodorakis ponovio, napominjući da konkurentna Kolijanisoava grupa dobija „velika sredstva od KPSS, KP Bugarske, Mađarske i nekih drugih, ima na raspolaganju veliki broj radio emisija, a oni ništa“ – Tito je diplomatski odgovorio, rekavši da će zahtevi biti „detaljno razmotreni“. U razgovor se uključio i Krste Crvenkovski, podsećajući na ranije pokrenuto pitanje o mogućnosti da se na jugoslovenskoj teritoriji instalira jedna radio-stanica. Zahtev „u principu“ nije odbijen, uz ogradu da će odluku doneti Izvršni biro Predsedništva SKJ. Ipak je skrenuo pažnju na činjenicu „da mi imamo sedam granica i da moramo da vodimo računa o mnogim okolnostima“ i da bi bilo „veoma važno da se vidi kako će proći slični zahtevi u Italiji, Francuskoj i Švedskoj“, a u slučaju njihovog pozitivnog ishoda „možda bi bilo lakše da se i kod nas nešto uradi“.⁴⁸

Tito je u razgovoru zatražio da bude preneti poruka Andreasu Papandreu, vođi grčke političke emigracije: „Recite Papandreu...da mislim da bi bilo korisno, ako je moguće, stvoriti front od komunista do kralja protiv hunte, koja je najgori instrument američkog imperijalizma.“ Takođe je savetovao da bi bilo dobro da „u vašem programu jasno istaknete potrebu široke demokratske saradnje između svih balkanskih naroda i na tome da radite, bez obzira na trenutnu politiku i stavove nekih među njima“.⁴⁹

Jedan od sporednih, ali svakako zanimljivih, rezultata Teodorakisove pose- te Beogradu bilo je njegovo učešće u dva jugoslovenska filmska projekta, oba posvećena daljem izgrađivanju zvaničnog partizanskog kulta. On je bio autor muzike za film Stoleta Jankovića *Partizani* (snimljen 1972), dok je sledeće, 1973. godine, napisao muziku za jedan od najskupljih jugoslovenskih filmskih projekata, u režiji Stipe Delića, *Sutjeska*, u kome je jednu od glavnih uloga igrala poznata grčka glumica Irena Papas.

Teodorakis je krajem avgusta 1970. ponovo doputovao u Jugoslaviju i tada je posetio Tjentište sa ekipom koja je radila na pripremi za snimanje *Sutjeske*. Tamo se 31. avgusta sreo sa Brankom Mikulićem, visokim funkcionerom SK BiH, koji je o tome dostavio belešku CK SKJ. Mikulić je naveo da je Teodorakisa interesovalo stanje u Bosni i Hercegovini („razvijenost privrede, zaposlenost, broj i nacionalni sastav stanovništva, odnosi među narodima i dr.“), i da je izneo svoje mišljenje o odnosima među komunističkim partijama, postavivši nekoliko konkretnih pitanja. Obavestio je Mikulića da je nedavno, „na poziv Sovjeta“, boravio u Moskvi, a da je kao uslov da tamo putuje, tražio da mu bude omogućen susret sa Markosom Vafijadisom, ratnim komandantom Demokratske armije Grčke iz vremena građanskog rata, koji je tamo živeo u izolaciji. Pošto je dobio obećanje, otišao je u Sovjetski Savez. Njegovi utisci o SSSR-u

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

bili su nepovoljni, pre svega „u pogledu njihovog sporazumjevanja sa Amerikancima i nastojanja da postanu 'direkcija svih komunističkih partija' i napredne misli u svijetu“.⁵⁰

Uslovi u kojima je Teodorakis zatekao Markosa bili su veoma teški: bio je deportovan u grad Penzu, daleko od Moskve. Našao ga je „veoma deprimiranog“, a na njemu je „vidjeo odijelo sašiveno još u 1956. godini“. Markos je rekao da bi „veoma želio doći u Jugoslaviju“. Teodorakis je upitao Mikulića da li bi neki jugoslovenski institut za radnički pokret, Vojnoistorijski institut ili Savez boraca mogli da upute Markosu poziv da poseti Jugoslaviju, za šta veliki interes imaju Teodorakisovi drugovi „s obzirom na ugled koga Markos ima, posebno među starim partizanima i seljačkim masama u Grčkoj“. Markos je „pristao da se angažuje u radu političke partije na čijem osnivanju radi Teodorakis“ – komunističke partije „koja će samostalno voditi nacionalnu politiku“, dok je stara KPG „slušanjem direktiva iz centra... razbijena i izgubila uticaj“. I ovom prilikom Teodorakis je poredio stanje u KPG sa onim u kome se našla KPJ u vreme dolaska Josipa Broza Tita na njeno čelo.

Kao pozitivnu ocenio je politiku KP Italije i Španije, ali je bio veoma kritičan prema francuskim komunistima. Požalio se da im CK KPF „ne pruža nikakvu pomoć“, zbog podrške otepljenom prosovjetskom krilu KPG (grupa Kolijanisa). Teodorakis je upoznao sagovornika sa nastojanjima da sa svojim saradnicima okupi „sve napredne snage Grčke na jednoj širokoj platformi i da ih ujedini u borbi za oslobođenje Grčke“. Obavestio je da 6. septembra treba u Parizu da se sastane sa Andreasom Papandreuom da bi razgovarali o tome. On je takođe napomenuo da Papandreu „s velikim simpatijama gleda na Jugoslaviju“, postavljajući pitanje „da li bi on Papandreu mogao reći da je obaviješten da će ga jugoslovenski drugovi pozvati u Jugoslaviju“, i da bi poziv da Papandreu poseti Jugoslaviju mnogo značio za njegovo angažovanje u zajedničkoj borbi protiv hunte.

Mikulić je izvestio da je Teodorakis u razgovoru s njim a i u izjavi za Radio i TV Sarajevo, na Tjentištu, govoreći o značaju bitke na Sutjesci, „iznio ideju da bi bilo dobro se na Sutjesci održi osnivački kongres Partije, na čijem formiranju on radi!“

Teodorakis je rekao Mikuliću da je njemu postavio pitanja c ciljem da ona budu preneti Predsedništvu SKJ, o čemu je on odmah izvestio predsedavajućeg Izvršnog biroa Miroslava Pečujlića. Mikulićev utisak o Teodorakisu bio je veoma povoljan: „da je progresivno orijentisan, da su njegove ocjene o stanju u Jugoslaviji, SKJ i ulozi naše zemlje i SK u svijetu, veoma pozitivne i da se s velikim simpatijama odnosi prema našoj politici i borbi, a posebno prema drugu

⁵⁰ AJ, A-CK SKJ, IX-33/I-712-779, 1959-1970, k.-7, Grčka, 2. IX 1970. Zabilješka o razgovoru (Branka Mikulića) sa Mikisom Teodorakisom.

Titu“. ⁵¹ Čini se, da je upravo to bilo mnogo važnije od Teodorakisovog mišljenja o stanju u Grčkoj ili odnosa grčkih komunista sa drugim evropskim komunističkim partijama.

*

U februaru 1971. Teodorakis je osnovao Nacionalni savet otpora (EAS), u koji je želeo da uključi sve protivnike pukovničkog režima, od monarhista do komunista, što je dovelo do prekida odnosa sa Andreasom Papandreoum, koji nije želeo da sarađuje sa monarhistima. Teodorakis je takođe bio optuživan da se priklonio Karamanlisu.

Bez pretenzija da se tvrdi da je Teodorakis prihvatio Titov savet upućen Papandreuu, (za koga, on nije bio prihvatljiv), zanimljivo je da je po povratku iz Jugoslavije delovao na način koji se barem spolja „sadržinski poklapao“ sa porukom koju je u Beogradu, tokom razgovora sa jugoslovenskim predsednikom, dobio da prenese centralnoj figuri otpora u emigraciji.

Posle uklanjanja diktature Teodorakis se vratio u Grčku 24. jula 1974 (na dan kada je Konstantin Karamanlis položio zakletvu kao predsednik prve demokratske vlade), dočekan kao nacionalni heroj. Međutim, uključivanje u domaću političku scenu nije, pored njegove velike popularnosti, dalo očekivane rezultate: na skupštinskim izborima u avgustu 1974, podržavajući politiku Karamanlisa, Teodorakis je poražen. On je, podjednako zahvaljujući snazi svog umetničkog talenta, ali i neobuzdanim i provokativnim reakcijama na političkoj sceni, bio stalno na meti javnosti, brzo stičući mnogo neprijatelja. Tako se 1976. godine našao u središtu brojnih napada na koje je žestoko odgovarao. Krajem 70-ih približio se (prosovjetskoj) KPG (KKE Kommounistiko Kommatis Elladas – KPG – za inostranstvo), pa je na lokalnim izborima u Atini 1978. kao njihov kandidat dobio 16% glasova. Predlagao je da KKE bude centar okupljanja celokupne grčke levice. Podržao je stanovište KP Francuske u disputu sa evrokomunističkim partijama, što je dovelo do prekida sa njima. Teodorakis je, ratujući neprestano na više frontova i u Grčkoj, pred brojnim napadima, oktobra 1980. napustio zemlju i otišao u „dobrovoljno izgnanstvo“ u Pariz. U inostranstvu je nastavio sa intenzivnim komponovanjem. Putovao je i dirigovao izvođenjima svojih novih dela (*Canto General*, *2. simfonija* itd.). Na izborima za skupštinu u oktobru 1981. izabran je za poslanika, dok je njegova prijateljica glumica Melina Merkuri postala novi ministar kulture. Posle dugog razilaženja, konačno se 1986. godine distancirao i od KKE.

Za vreme intervencije NATO i bombardovanja SR Jugoslavije 1999, Teodorakis je 3. maja ovlastio poznatog atinskog advokata Aleksandra Likuresosa (Alexander Lycouresos) da pred Međunarodnim sudom u Hagu podigne optužnicu protiv „političkih i vojnih vođa NATO zbog ratnih zločina“, koju su pot-

⁵¹ Isto.

pisali i pesnik Manolis Agnostakis (M. Agnostakis), režiser Teodoros Angelopoulos (T. Angelopoulos), dramski pisac Jakovos Kambanelis (I. Kambanelis) i vajar Jorgos Zonopoulos (Giorgos Zonopoulos). Teodorakis je tokom bombardovanja demonstrativno posetio Beograd od 18. do 22. juna. Dvadesetog juna održao je koncert na Trgu Republike; a 21. juna dirigovao je orkestrom i horom RT Srbije koji su izveli muziku iz njegovog baleta „Grk Zorba“.

Summary

Theodorakis, Tito and Comrades. From the History of the Relations of the Greek Left with Yugoslavia 1967–1970

The composer Mikis Theodorakis marked with his opus the Greek culture of the second half of the 20th century, but he also tried to do it in particular, no less provocative a way with his political activity. Both of these two his obsessions remained inextricably mingled, making his life a dynamic whole, often marked by controversies and changes he had gone through in the course of his political activity. Part of his rich and artistic biography was connected with Yugoslavia, in whose embassy he unsuccessfully sought refuge at the beginning of the colonels' dictatorship in 1967. He resumed his contacts with Yugoslav diplomats after his release from prison in 1968, and Yugoslavia was the first country he visited (twice) after emigrating in 1970. On that occasion, he was unexpectedly named chief of the Delegation of the Communist Party of Greece (domestic fraction) and had talks with Josip Broz Tito and his the closest collaborators about the situation in Greece and Yugoslav help for the Greek anti-dictatorial movement. A "byproduct" of these visits was an order to compose music for two Yugoslav films about the partisan's movement. ("The Partisans" by S. Janković and "The Sutjeska" by S. Delić)